

Qismat Yunusoglu
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

IX-XII əsrlər dövrü Bütöv Azərbaycanın tarixi-coğrafi məkan hüduqlarında ictimai-siyasi və milli-mədəni həyatı, köknəli Oğuz-Səlcuq, Sak-Qıpçaq-Alban tayfa birliklərinin maddi-mənəvi irs zənginliyini ədəbi-bədii genişliyi (epos-divan tutumunda) və elmi-nəzəri zənginliyi ilə (tarix, coğrafiya, dilçilik, etnoqrafiya, arxeologiya...elmlərinin sintezi baxımında) ifadə olunan, əski Türk dünyasının qədim yazılı abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı (1 müqəddimə, 12 bəndə ibarət, eləcə də "Oğuznamə" adlanır), həm də Qərbi Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixi-coğrafi şəraitini milli-etnoqrafik, elmi dildə olduqca mükəmməl təsvir edir.

Ümumilikdə Türk dünyasının milli-mənəvi yazılı abidələri (e.ə. III minilliyə aid "Bilqamis" (Şumer-Akkad); "Ural-Batır"-e.ə.III-III minilliklər; "Alp er Tonqa"-e.ə.I minillik; "Oğuz Kağan"-e.ə.III-II əsrlər; "Manas" dastanı-X əsr; "Alpamiş"-XIV əsr; "Boz igid"-X-XIII əsrlər; "Ayman Şolpan"-XIV-XVI əsrlər...) sırasında xüsusi ədəbi-bədii dəyərə, milli-mənəvi tarixi (eləcə də hərbi-siyasi) əsaslara malik olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı, eləcə də Ön Asiya, Anadolu yaylası, Naqxçıvan, Dərələyəz, Zəngəzur, Göyçə, Borçalı, Qarabağ, Muğan, Şirvan, Dərbənd... mahalalarının IX-XII əsrlərə aid tarixi-coğrafi şəraitini, dini-mədəni irsini, etnoqrafik düşüncə və həyat tərzini, sakral-dünyəadərini...doğulmuşu ilə, Oğuz-Səlcuq ruhunu, Qıpçaq-Sak irsini əks etdirən qiymətli yazılı mənbədir.

Dastan struktural tərkibi kimi həm də bütünlüklə Aralıq, Qara və

Xəzər dənizləri hövzəsinin relyef-landşaft bütövlüyünün etno-milliy morfologiyə əsaslı, qəbilə ittifaqlarının siyasi-iqtisadi düzəni, elat-soy kökünün milli gələnləri, köçəri-oturaq həyat tərzinin, maddi irs mədəniyyətinin zənginliyi...haqqında elmi-nəzəri məlumatları özündə əks etdirir.

Türk dünyasına aid olduğu kimi Bütöv Azərbaycanın ayrı-ayrı təbii-coğrafi bölgələrinin tarixi keçmişinin öyrənilməsinə Dastan

(2516 m) şərq etəklərində.

Zəngibasar mahalında, Pəmbək dağılıq hövzəsində Qırxbulaq nahiyəsində Ozan adlı kəndin başqa adı Baxçaq olub. Başqa, həmin nahiyənin Ozanlar kəndinin köknəli tərəkəmə elatı 1828-1832-ci illərdə mənfur düşmənlərin məkrli niyyəti ilə doğma ocaqlarından köçürüldükdən sonra, kəndin müqəddəs ocağı kafirlərin nəfisindən (nəfisindən) küle dönüb, kənd dağılıb... başqa Ozanlı kənd

ərən və cəsur tayfalarından olmuş Bayat tayfasının tarixi ad yaşantısıdır, Oğuz soyundan, Türk yurdunda.

Qərbi Azərbaycanın Göyçə mahalında Pəmbək sıra dağlarında Bayat dağı, eyni adlı mineral bulaq, Bayatlar qışlaq obası, Qarakilsə nahiyəsində Bayat kəndi... Oğuz ellərinin tarixi-maddi irsi kimi qiymətli etno-oro toponimlər kimi, həm də əski yurd ocaqlarımızdır ki, nişanəsi tarixi mənbə kimi Da-

1918-ci ildə düşmənlər tərəfindən əhalisi qətlə yetirilmiş, yurducağı dağıdılmış Qayabək kəndi, Yəni Bəyazid mahalında Qayabaşı, Zərzəmin nahiyəsində Qayadıbi, Dərəkənd mahalında Qayaqışlaq kəndləri Qayı tayfasına mənsub antropotopimlərdir.

Dərəkənd mahalındakı Qaya Xaraba kəndinin Türk-Müsəlman əhalisinin sayı XVIII-XIX əsrlərdə çoxaldığı üçün iki oba yaranıb-1 Qaya Xaraba (başqa adı Sulta-

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Qərbi Azərbaycan təbiəti..

dəyəri məxəz rolunu oynayır, o cümlədən Qərbi Azərbaycan tarixi-coğrafi irsinin, erkən orta əsrlər dövrünün aydın təsvirini verir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" eposunda təsvir edilən coğrafi ərazilərin, tayfa birliklərinin milli-mənəvi dünyadərkinin, həyat-ömrür səhifələrinin, işlədilən toponimlərin xeyli Qərbi Azərbaycan tarixi-coğrafi keçmiş, təbiəti...ilə sıx bağlılığı Müqəddimədə-Boylarda, hər səhifədə aydın görünür, aydın sezilir.

Bələ ki, Kitabın Müqəddiməsində Qorqud atanın Oğuzların Bayat elindən və el Ozanı kimi ilahi ruh sahibi olduğu bildirilir. Bu sıralamada 3 coğrafi ad (etnonim-antonim)"Ozan", "Oğuz" və "Bayat" toponimləri xüsusi yer tutur.

İlkinliyindən Dədə Qorqud əmanətli kimi milli-mədəni irs olan "Ozan" toponimi (milli Ozan-Aşıq sənətinin yarandığı həmin dövrdə) bir sıra yerd-yurd ocaqlarının adında yaşayır. Ozan-Aşıq sənəti Qorqud atadan başlandığı üçün "Ozan" antropotopimi də Qərbi Azərbaycan coğrafiyasında (eləcə də Bütöv Azərbaycanda) xüsusi yer tutur.

Göyçə gölünün şimal-qərb sahillərində Şərgöl kosasının qərbində (9-10 km aralıda), 1898 m yüksəklikdə salınmış Ozan düşərgəsi əski Oğuz-Türk yurduudur, Türk Üçtəpəsi zirvəsi-dağının

di də həmin taleyi yaşayıb...

Qədim Gəncə şəhərində Ozanlar məhəlləsi də bu adın daşıyıcısıdır.

Qırxbulaq nahiyəsi "Oğuz" antropotopimi ilə zəngin olub...

Oğuzbatır kəndi...Bahadır Oğuzların meydan sürdüyü, düşməne sinə gərdiyi...oylaq-ocaq, yurd-yaylaq yeri təmsalında Vətən parçası. Bu nahiyədə başqa bir kənd Oğuztaş (Oğuztaş)-"Oğuz qayası" mənasında olan etnotoponim də eyni mayadan nur içib.

Türk dünyasına doğma olan "Oğuz" toponimi ilə Türkiyə Cumhuriyyətinin Qars mahalında Oğuzlu, Ərdəhan nahiyəsində Oğuz-Uğuz yaşayış məntəqələrinin milli doğmaliq ilğəkləri bağlayır.

Əski "Bayat" etnotoponimi Azərbaycanın bir çox bölgələrində (Ağcabədi, Şamaxı, Göyçay, Ucar, Neftçala, Şabran... nahiyələrində "Bayat" toponimi, Dərbənd şəhərində Bayatlılar məhəlləsi...) yer-yurd, tayfa-nəsil adı kimi məşhurdur.

Məşhur tarixçi və döyüşçü Əbülqazi Bahadır xan Xivəli (1602-1664) "Şəcərəyi-Tərəkəmə" əsərində yazıb ki, Bayat Oğuz xanın 6 oğlundan biri Gün xanın oğludur.

Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan Cavanşirin (1693-1763) 1745-ci ildə Kəbirli mahalında tikdirdiyi məşhur Bayat qalası... da Oğuz-Türk ellərinin igid,

standan qaynaqları.

Oğuzların Bayat obasının El Atası-Ozan Qorqud dədə həm də ilahi-Vəhy ruhunun daşıyıcısı olub, Dastanda yazıldığına görə və bu yerdə Müqəddimədə Dədə deyir:

-Axırda xanlığı geriyyə-Qayıya döner, heç kim ellərindən almaz... Göründüyü kimi, Oğuz-Səlcuq ozanı Dədə Qorqud həm də dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin elmi-nəzəri təhlilini dəqiqliklə incələyərmiş, qənaəti min illərin sınağına müdriklik nişanəsi kimi həkk olunmuşdur.

Dədənin dilində səslənən Qayı (Kayı) obasının məkanı müasir təməşçilərin nəzərindən yaqin ki, yayınmayıb-"Quruş Osman" filminə (hadisələr XII-XIII əsrlərdə Oğuz-Türk obalarında cərəyan edən hərbi-siyasi, ictimai-milliy olaylara, Oğuz-Səlcuq türklərinin Bizans və Monqol imperiya qüvvələrinə qarşı mübarizəsinə aiddir) görüntülənib. Müasir Türkiyədə 100-dən çox kənd Qayı-Kayı adlanır.

"Qayı" etno-antropotopimi həm də Qərbi Azərbaycanın da köknəli yurd-ocaq ünvanlarındandır. Türkiyə Cumhuriyyətinin Qars və Ərdəhan mahalları ilə qonşu olan Şərəf nahiyəsində (Alagöz dağı (4090 m) yaxınlığında) Qaya və Qayabəyli kəndləri Qayı-Kayı tayfalarının adını yaşadır.

Və yaxud, Dərələyəz mahalında

nağıl) və II Qaya Xaraba (Kafir qalası). Hər iki kənd hay kilsəsinin və daşnak quldurların hücumu nəticəsində boşaldılıb, hay sürüsü yerləşdirilib, adını "Tsuqaxpuy" qoyublar.

İrəvan xanlığının Sürməli nahiyəsində Qayalı-Kayalı kəndi, Dərələyəz mahalında Qayalı (1918-ci ildə amansız soyqırım faciələri, daha sonra 1930-cu illər hadisələri kəndin dağılmasına səbəb olub) və Vedibasars nahiyəsində Qayulu kəndləri...eyni mənşəli antropotopimlərdir.

Zəngi nahiyəsində Qayaqocalı (Kayı Qocalı), Pəmbək-Qoçqara çayları hövzəsində, Hamamlı nahiyəsi mərkəzindən (1948-ci ildən "Spitak" adlanır) 33 km şimal-qərbdə Qayqulu Düzəkənd, Ağbaba mahalında Qayqulu Ciftəli kəndləri... əski Oğuz-Səlcuq kökünün, ocağının...tarixi-coğrafi nişanələridir...

(ardı var)

Qeyd: mənbə kimi həm də "Kitabi-Dədə Qorqud ensklopediyası" (I cild, 2000-ci il), "Kitabi-Dədə Qorqud-əsəl və sadələşdirilmiş mətn", (2004-cü il), B.Budaqov, Q.Qeybullayev-"Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti", (1998) nəşrlərindən, Ənvər Çingizoğlunun "Bayat kəndi tarix boyunca" məqaləsindən ("Ədalət" qəzeti, 29.12.2010-cu il tarixli nömrəsi) istifadə olunub.